

Українське село і більшовицька влада наприкінці 10-х – на початку 20-х рр. ХХ ст.

На підставі аналізу праць дослідників, вивченні архівних документів розглянуто відносини більшовицької влади та українського селянства наприкінці 10-х – на початку 20-х рр. ХХ ст. Окрему увагу приділено національному складу більшовицьких діячів, які провадили радянизаційну політику, їхньому ставленню до українських селян та України в цілому.

Ключові слова: політика, влада, селянство, національний склад.

На основании анализа трудов исследователей, изучении архивных документов рассмотрены отношения большевистской власти и украинского крестьянства в конце 10-х – в начале 20-х гг. ХХ в. Отдельное внимание уделено национальному составу большевистских деятелей, которые осуществляли советизаторскую политику, их отношению к украинским крестьянам и Украине в целом.

Ключевые слова: политика, власть, крестьянство, национальный состав.

On the basis of analysis of labours of researchers, study of the archived documents the relations of bolshevist power and Ukrainian peasantry are considered at the end of 10th – at the beginning of 20th of the XX century. Separate attention is spared national composition of bolshevist figures which carried out a sovietisations policy, to their attitude toward the Ukrainian peasants and Ukraine on the whole.

Key words: policy, power, peasantry, national composition.

Питаннями розвитку українського села кінця 10-х – початку 20-х рр. займався і займається чимало дослідників. Одним з аспектів розвитку українського села у зазначений період є відносини українського селянства з владою більшовиків, а зокрема, з її представниками: чиновниками, партійними діячами, активістами, членами провладних організацій. Аналіз їх знаходимо у працях істориків, які займалися дослідженням розвитку українського села від 1920-х рр. до початку ХХІ ст. Певний інтерес становлять дослідження 20-х рр. [1; 10; 11; 12; 13; 18]. Ці праці з огляду на час написання мають певний суб'єктивний підхід. Автори розглядають соціальні процеси у селі крізь призму комуністичної ідеології. Український дослідник діаспори І.Витанович проаналізував аграрну політику українських урядів періоду національно-визвольних змагань кінця 10-х – початку 20-х рр. На думку історика, саме реквізиторська політика радянської влади викликала самооборонні й розпачливі повстання проти більшовиків [3]. В умовах незалежності України для істориків з'явилася можливість висвітлювати селянське питання більш об'єктивно. До загальних праць можемо віднести колективну монографію "Історія українського селянства" [21]. Окрему увагу праця приділяє взаєминам влади і селянства. У працях С.Кульчицького розглядаються соціально-економічні процеси в українському суспільстві, пов'язані з утвердженням радянської влади, проаналізовано вплив комуністичної ідеології та спробу реалізації її постулатів у Радянській Україні у 1919–1920 рр., висвітлено особливості та сутність нової економічної політики у 20-х рр. ХХ ст. [15; 16; 17]. Істориком Я.Маликом проаналізовано особливості встановлення більшовицької влади в українському селі [19]. Дослідниця О.Михайлюк з'ясувала перебіг соціокультурних процесів в українському селі у перші десятиріччя ХХ ст. [20].

Створення радянського уряду у грудні 1917 р. в Україні давало підставу твердити, що не Радянська Росія збирається воювати проти України, а Харківський уряд бореться з київським. Про ставлення українства до більшовиків радянський історик М.Попов писав у 1928 р.: "Наша партія на Україні після Жовтня не могла взяти влади в свої руки, бо не була ще досить міцна. Вона мала проти себе з'єднаний фронт українських національних соціалістичних партій, що спиралися на компактні маси української дрібної буржуазії, насамперед селянства" [4, с. 116]. Очевидно, що більшовики розуміли той факт, що українське селянство зі своєю самобутністю, традиційною духовною й економічною культурою може становити серйозну загрозу встановленню радянського ладу в Україні. Більшовик В.Затонський, розглядаючи ситуацію в Україні у часи становлення комуністичного режиму, зазначав: "Наше становище тут погіршується тим, що ми представляємо собою партію великоросів" [9, с. 9]. У харківському з'їзді українців взяло участь небагато: В.Затонський, Ю.Коцюбинський, М.Скрипник, а решту склали росіяни та євреї, до того ж вони були членами РСДРП(б) – територіальною агентурою проводу більшовиків Росії, котрий використовував їх для здійснення своїх планів в Україні. Нова сила, яка готувалася взяти владу в Україні, була дуже далекою від українських національних потреб і від інтересів селянства зокрема принаймні тому, що належали вони до різних світів і мали різну мету.

Користуючись неладом в Україні і пропагуючи популістські заклики, більшовики зі зброєю в руках починають захоплювати владу. Велику увагу більшовиків привертає українське село як носій матеріальних ресурсів. Попри всі негаразди воєнного лихоліття українське село продовжувало давати продукцію, що дало змогу більшовикам вирішити питання постачання російської Півночі хлібом.

Безпосереднім інструментом для вилучення зерна з України були продовольчі загоны, що, розподілені групами по 10 осіб, здійснювали ревізії зерна в українського селянства [22, с. 146].

Між Україною і Росією з травня 1918 р. утворився державний кордон з демаркаційною 10-кілометровою "нейтральною" смугою – осередком діяльності різного діяльності безлічі більшовицьких, анархістських і просто розбишацьких банд, що робили постійні наскоки на українську територію, звідти засилалися агенти для підривної роботи в Україні. Зокрема, на Роменщині гетьманська Державна Варта подає інформацію про викриття російських більшовицьких шпигунів: "По сведениям ... присланы из Москвы на Украину следующие агенты: 1) НАЗАРОВ, 2) БОБРОВ, 3) ВИСКОВСКИЙ. Кроме того еще состоят 700 других агентов под руководством Назарова" [7, арк. 80].

Департамент Державної Варти 11 червня 1918 р. з Києва інформує полтавського губернського старосту про те, що, за отриманими даними, з Москви в Україну відряджена група кількістю кілька десятків чоловік для здійснення збройного повстання. Цю інформацію було надіслано з Полтави до Роменської Державної Варти [7, арк. 84]. У серпні 1918 р. Конотопський повітовий староста повідомляє Роменського повітового старосту, що до "Конотопського повіту завозиться зброя. Вживайте заходів. Затримано транспорт. Повітстароста Кандиба". Роменський повітовий староста звертається до Державної Варти з проханням встановити суворе спостереження на кордонах Конотопського повіту [7, арк. 99].

У телефонограмі 9 вересня 1918 р. полтавський губернський староста Нога повідомляє роменського повітового старосту Компаніона, що з цілого ряду фактів можна зробити висновок про те, що більшовицькі банди мають успіх лише там, де для них таємно підвозять набої, снаряди і швидко ліквідовуються там, де доведення немає. Нога радив оглядати підводи на великих дорогах вдень і вночі, а на шляхах з Чернігівської й Курської губерній встановити пости і ретельно перевіряти транспорт, що прямує до Роменського повіту [7, арк. 109].

Документи Державної Варти літа–осені 1918 р. рясніють повідомленнями про намагання більшовиків захопити владу в Україні, про більшовицьку агітацію в українських селах і містечках, про доведення зброї у великій кількості. Наголошується, що більшовики є немісцевими особами, до того ж іноді з кримінальним минулим (наприклад, командувач червоних військ у Кременчуці Карнаух, що в липні–серпні 1918 р. перебував у Белгороді) [7, арк. 126]. Роменська повітова Державна Варта восени 1918 р. повідомляє: "Поступивши в Департамент достовірним повідомленням останнім часом відзначається посилений вплив в Україну китайців, латишів, з котрих більшовицькі комісари організують окремі групи і готують до активного наступу на випадок збройного повстання..." [7, арк. 167].

Отже, більшовики у 1918 р. основну ставку на здобуття влади робили на своїх агентів, що прибували з Росії, і на збройне повстання. Опанувати ситуацію в Україні більшовики прагнули насамперед шляхом встановлення свого панування у містах, а звідти поширювати владу й на село. Вагому участь у цьому процесі мали здійснити представники різних національностей, головним чином не українці.

11 листопада 1918 р. Раднарком РСФРР дав директиву Реввійськраді Росії готуватися до наступу на Україну. 13 листопада був анульований Брестський договір. 17 листопада створена Реввійськрада Курського напрямку Російської Червоної Армії – майбутній штаб Українського фронту. До неї Москва направила В.Затонського, В.Антонова-Овсієнка та Й.Сталіна. 28 листопада новоутворений уряд – Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України формує власний вищий військовий орган – Реввійськграду Української радянської армії [9, с. 15–16]. До її складу входять: Ф.Сергєєв (Артем), В.Антонов-Овсієнко, В.Затонський. Для більшої надійності ЦК РКП(б) лише за період з січня до листопада 1918 р. відрядив в Україну 618 партійних працівників. Уся КП(б)У влітку 1918 р. нараховувала тільки 4,5 тис. членів, з яких 90% становили не українці. Більше того, у Росії постійно формувалися не лише центральні, а й обласні партійні та державні органи влади України [8, с. 93].

28 листопада у Суджі більшовицький Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України опублікував маніфест, у якому оголосив про відновлення Рад і закликав до боротьби "проти контрреволюції". Наприкінці листопада 1918 р. почався наступ в Україну радянських військ під командуванням В.Антонова-Овсієнка. 250-тисячна Червона Армія була завчасно сформована влітку–восени 1918 р. на території Росії та її коштом. Складалася вона з росіян і євреїв, а також 6 тис. башкирів і татар, 5 тис. китайців, 1 тис. угорців, 1 тис. латишів, окремого кавказького полку. Згідно з наказом №220 Реввійськгради РСФРР від 13 листопада 1918 р. та таємного додатку до нього за №48 до складу командування, штабів, управлінь усіх частин і з'єднань, котрі наступали в Україну, були підібрані лише росіяни та євреї. Жителів України за цими документами можна було призначати на посади не вище командира батальйону, і то не масово [8, с. 33].

Перша і друга війни більшовицької Росії проти УНР, політика воєнного комунізму зачепили всі прошарки українського селянства. До українського села прибували більшовицькі загоны з міст у пошуках продуктів. Більшовики не гребували вилученням особистих речей у селян. Політика воєнного комунізму, впроваджена в Україні з 1919 р., передбачала те, що селяни мали віддавати владі більшість з того, що вони виростили і надбали, а натомість не отримувати нічого. Крім того, протягом багатьох років більшовицька влада ставилася з цілковитою підозрою до українського селянства, яке не відповідало комуністичному баченню щодо побудови нового суспільного соціалістичного ладу. Селян

цікавили не соціалістичні перетворення, а земля. Український селянин був радше прихильником індивідуального, а не колективного землекористування. Під гаслом боротьби з куркульством у селі розпочинається поборювання підприємливих, економічно незалежних селян. 1920-й рік минув "під знаком ліквідації куркульства: ділили землю, худобу, майно", і все це розподілялося серед незаможників, як нагорода за лояльність до нової влади" [2, с. 91]. Конфлікт влади і селянства, що розгорівся наприкінці 10-х – на початку 20-х рр. ХХ ст., мав характер протистояння не лише в економічному, а й у духовному сенсі. Як зазначає Я.Малик: "У період з грудня 1918 до кінця 1920 року питання психологічної війни проти населення України було головним для РКП(б)" [19, с. 6]. З початком радянізації проти українського села ведеться тотальна, а не лише економічна війна.

Центральною ідеєю комуністичної ідеології було знищення ринкових відносин, а отже, й приватної власності. Передбачалося вилучення державою всіх засобів виробництва. Для більшої частини селянства це передбачало відібрання засобів до існування. Мала постраждати, таким чином, не лише заможна частина села й переважна його більшість, бо праця селянина ґрунтувалася переважно на індивідуальній праці на землі. Російський історик В.Данілов зазначав, що "стихийно, само по себе, в результаті действия только внутренних сил, перерасти в социалистическое оно не может... Стихийно, само по себе оно может развиваться лишь в одну сторону – в сторону капитализма" [5, с. 13]. Отже, більшовики зібралися "допомогти" селянству усвідомити потрібність зміни соціально-економічного ладу. Водночас більша частина селянства опинялася у ворожому щодо більшовиків стані за ідеологією. "Даже при советском строе у мелкотоварного производителя, если он оставался таковым, имелась лишь одна перспектива – перспектива капиталистической эволюции... Интегрировать крестьян-собственников в социализм было заведомо невозможно" [16, с. 19].

У радянських документах часто згадується, що конфісковане у селян майно має передаватися бідноті. У такий спосіб більшовики намагалися розколоти село, нацькувати бідніших на заможніших, підступом змусити працювати селян на себе. Це підтверджують радянські документи. Завідувач полтавського Агітпросвіту у 1919 р. захоплено констатував про те, що "классовое разложение в деревне – на лице. Надо привнести в нее бе[з] всякой отсрочки, момент безпощадной классовой борьбы; надо экономически политически и неустанно коммунистическим словом ободрить бедноту и помочь ей организоваться" [26, арк. 43 зв.].

У 1921 р. Президія ВУЦВК затвердила "Інструкцію до наказу про призначення відповідачів у населених пунктах, прилеглих до залізниць". Документ рекомендував: "Мати на увазі, що головною метою створення інституту відповідачів є аж ніяк не негайний розгром бандитизму шляхом репресій, що є нездійсненним, а внесення розбрату та розшарування до села..." [6, арк. 24]. За нищення засобів комунікації на відповідачів накладався штраф. За вбивство радянського активіста, червоноармійця, члена комітету незаможних губерніяльна ЧК мала право виконати рішення про розстріл одного з відповідачів. За переховування тіл убитих покарання мали нести відповідачі з прилеглих сіл. Особа, призначена відповідачем, мала обмежену свободу пересування, без дозволу комітету незаможних селян не мала права залишити село [6, арк. 26].

У 1919 р. більшовицькі політичні працівники скаржилися, що вони на межі відчаю через несприяття їх селянством. Спостерігалася паралізованість, моральний занепад політпрацівників, котрі нарікали, що всі волості і села є недоступними для них, бо підтримують і охоче постачають партизанські загони [23, арк. 163]. Причини для розчарування були. Зрештою, навіть цілком мирні акції більшовиків часом сприймалися селянством вельми вороже. Наприклад, влітку 1919 р. у с.Бобрик на Роменщині трапився жіночий бунт під впливом чуток з сусіднього с.Засулля про те, що перепис дітей проводився з метою насильного їх відправлення до комун. Розлючені жінки ледь не вчинили розправу над головою колегії відділу народної освіти, якому ледь вдалося втекти. Виступ жінок-селянок придушив більшовицький збройний загін [24, арк. 26].

У багатьох місцевостях панувало беззвладдя. Завінформвідділу ЦК КП(б)У на початку березня 1920 р. повідомляв про становище у Глухівському повіті: "В уезде царит анархия и бандитизм. Работники не едут в деревню. 7-я дивизия положительно разграбила уезд. Крестьяне против советской власти... Общее собрание Глуховской организации К.П.У. констатировало, что подавление анархо-бандитов в уезде 7-й дивизией велось нетактично – применялось грубое насилие и накладывание невероятных контрибуций" [29, арк. 69]. Значна відповідальність за вчинені насильства і репресії проти селянства лежить на прибулих до України більшовицьких чиновників, військових і політичних діячів. У лютому 1920 р. член колегії губпродкому Полтавщини Кондратенко у доповідній записці до ЦК прохав скласти з нього повноваження члена колегії. Своє рішення він мотивував тим, що серед членів колегії він один лише є місцевим працівником, а решта – направлені з півночі. На думку Кондратенка, "москвичі" надто різко й прямолінійно здійснюють продовольчу політику і цілком не рахуються з його думкою [29, арк. 56]. Масова кількість інонаціонального елементу серед більшовиків була добре помітною для селян. Більшовицька влада для українського селянства стає уособленням чогось чужинського і ворожого. У "Доповіді про роботу у селі" ЦК КП(б)У за 1919 р. констатується, що "Оставленная вне сферы организационных забот и идейного влияния со стороны Коммунистической Партии, деревня ответила на социалистическую конструкцию Советских органов в деревне ненавистью со стороны кулацких элементов, недоверием со стороны середняков и полным равнодушием со стороны бедноты. Так в

період другого приходу Советской Власти оказалась Украина с Советскими органами, но без Советской Власти. Так складывалось в сознании широких крестьянских масс отождествление коммунистов то с продовольственником – "голодавшим [справлено на "голодным"] кацапом", то с насильником "комунар" [справлено на "комуниром"], то просто с "жидом" [24, арк. 54–55]. Українські селяни розуміли більшовицьку владу як привнесена ззовні. У Чернігово-Суразькому, Мглинському, Новозибінському та Стародубенському повітах, що у 1919 р. підпорядковувався у цивільному відношенні Київському, а у військовому – Орловському повітам, панували настрої такого типу: "За Россию не пойдём воевать, за Украину пойдём" [25, арк. 48]. До речі, подібні настрої спостерігалися й з іншого, більшовицького, боку. Російські частини, що знаходилися у районі Лозова-Павлівка, на думку командування, нікуди не годилися, бо червоноармійці неодноразово заявляли: "Зачем мне воевать за хохлов, на что мне нужна Украина[?]" [25, арк. 57]. Звичайно, що Україна їм була чужою, але якщо одні просто не хотіли воювати, то інші намагалися придушити національні українські почуття. Про типовий випадок для України того часу, що стався на Поділлі влітку 1919 р., писала газета "Червоний Стяг". Група червоноармійців інтернаціонального загону на станції Журалівка 15 липня відібрала україномовні підручники в учнів 15–16 років, а потім побила школярів шомполами, аби, мовляв, не тягали з собою "гетьманських книжок". Газета висловлювала занепокоєння, що в такий спосіб селян важко буде заспокоїти [27, арк. 91]. Випадок, описаний у згаданому часописі, характеризує загальне ставлення більшовицьких військ до українців взагалі і до селянства зокрема, що саме селянство добре бачило. У багатьох викликало обурення, чому Україна має бути для іншої країни сировинним додатком. У квітні 1920 року у Мерефі на Харківщині у прибулого більшовика Зайцева селяни запитували: "Чому Москва хліб бере, нам не дає?" [30, арк. 69].

Про характерний випадок, що демонструє реальне ставлення українського села до комуністів, свідчить випадок, що стався у 1920 р. у с.Малинівка на Харківщині. Про цю подію йдеться у "Таємному зведенні Інформаційного відділу Харківського Губкому на 27 травня 1920 р." за підписом заввідділу Т.Чаусовської: "Чугуев. – В Чугуевской волости селе Малиновка председатель исполкома и товарищ председателя пьянствуют. Нашему товарищу, командированному туда для проведения мобилизации, они сказали: "Убирайтесь, вы самозванцы и никакого схода собирать не буду". Крестьяне еще хуже себя держат. На сходе, состоявшемся на другой день по настоянию приехавших тов., крестьяне не дали и двух слов сказать: "Откуда ты приехал? Кто тебя прислал? Наверное, евреи, которые в Харькове сидят да хорошо говорят, и тебя научили, убирайся отсюда, куда мы тебе бока не набили, а то сейчас возьмем и на куски разорвем. Председатель Чугуевского Исполкома сам вел агитацию против Советской власти. В селах Терновки, Ново-Покровки, Старо-Покровки – бандитизм и контрреволюционные настроения" [30, арк. 109].

Згідно зі звітом НКВС УСРР за 1920 рік національність голів, керівників різних ланок губернських та повітових виконкомів (ревкомів) в Україні була представлена таким чином: 167 складалася з українців, 146 – з росіян, 34 – євреїв, 3 – латишів, 3 – поляків, 2 – естонці, 1 – білорус, 1 – німець [31, арк. 342]. Тобто з 357 осіб українців було менше 50%. Це, власне, дані лише щодо одного відомства. Схожою ситуація була й в інших органах більшовицьких влади.

На зміцнення радянській владі з Росії прибувають 30 тис. комуністів і 10 тис. комсомольців. А для того, щоб постійно мати в Україні під рукою надійні частини, Москва формує тут влітку 1919 р. 1-шу інтернаціональну дивізію [9, с. 23]. Така політика свідчить про те, що більшовики в Україні головним чином покладалися на утвердження своєї влади шляхом залучення представників інших національностей, бо місцевим мешканцям довіри не було. Для багатьох селян більшовизм був втіленням чужого неукраїнського світу. Попри багаторічні спроби російських імперських властей стерти грані між Україною й Росією, їм так цього зробити й не вдалося. Для українського селянина притаманний свій особистий світогляд і спосіб життя, що формувався багато років. У прибулих з Росії більшовиках українське селянство бачило не лише ідейно чуже середовище, а й чуже національно. Попри кількасотлітнє панування Росії над українськими землями, збереглося відчуття своєї української окремішності. Цікаво, що у 1920 р. на бланку "Особистої відомості" організаційного відділу Полтавського губернського паркому КП(б)У в графі №13, де йшлося про військову службу члена партії, знаходимо таке формулювання: "Чи були в москалях" [31, арк. 104], що було продовженням давнього виразу "поголили в москалі" на означення служби у російському війську.

Наприкінці 10-х – на початку 20-х рр. ХХ ст. серед українського загалу більшовики не користувалися широкою підтримкою. Для захоплення влади в Україні більшовиками залучається чимало не українців. Це факт був очевидним для українського села. Крім того, непоодинокі прояви українофобії з боку представників влади призводили до розпалювання міжнародної ворожнечі. Висловлюючи погляди на політику влади, селяни схильні звертати увагу на етнічну належність більшовицького чиновництва і тлумачити їхню дію як антиукраїнську. У своїх діях більшовицька влада намагається провадити розшарування українського села, зробити ставку на невдоволення деяких селян майновою різницею, нацькувати бідніших на заможніших.

Література

1. Ангаров Л. Классовая борьба в советской деревне / Л. Ангаров. – М. : Изд-во Комкадемии, 1929. – 96 с. ; Мартынов А. Мы и они лицом к деревне / А. Мартынов. – Х. : Пролетарий, 1925. – 62 с.
2. Архієрейський Д. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. / Д. Архієрейський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 87–127.
3. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917–1920) / І. Витанович // Український історик. – 1967. – № 3–4. – С. 5–60.
4. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
5. Данилов В. П. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства / В. П. Данилов // Материалы для обсуждения на сессию по истории советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. (На правах рукописи). – М. : Ин-т АН СССР, 1961. – 60 с.
6. ДАСО (Держархів Сумської області), р. 1241, оп. 2, спр. 8.
7. ДАСО, р. 5962, оп. 1, спр. 1.
8. Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1920 рр. / М. Держалюк. – К. : Оріяни, 1998. – 240 с.
9. Діак І. В. Хто захистить наш народ і державу: КПУ чи УКП? Штрихи до історії та сьогодення Компартії України / І. В. Діак. – К. : Асоціація "Нова література", 2000. – 263 с.
10. Ерте Д. Права небезпека і боротьба з куркулем / Д. Ерте. – Х. : Пролетарій, 1929. – 62 с.
11. Іжевський В. Коротка історія комітетів незаможних селян на Україні / В. Іжевський ; передм. Ю. Озерського. – Х. : Червоний шлях, 1924. – 80 с.
12. Каврайский В. Классы и классовая борьба в современной деревне / В. Каврайский, И. Нусинов. – Новосибирск : Сибкрайиздат, 1929. – 164 с.
13. Квиринг Э. Незаможники и середняки – фундамент советской власти / Э. Квиринг. – Х. : Госиздат, 1925. – 45 с.
14. Коллективизация сельского хозяйства. Теория и практика в марксистском освещении / сост. М. Полянский. – Х. : Книгоспілка, 1926. – 472 с.
15. Кульчицький С. В. Комуністична доктрина і спроба її реалізації в Радянській Україні у 1919–1920 рр.: до питання про так звані "Воєнний комунізм" / С. В. Кульчицький. – К. : Інститут історії України НАН України, 1992. – 264 с.
16. Кульчицький С. В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С. В. Кульчицький, С. Р. Лях, В. И. Марочко. – К. : Наукова думка, 1988. – 180 с.
17. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – 203 с.
18. Ларин Ю. Советская деревня / Ю. Ларин. – М. : Эконом. жизнь, 1925. – 386 с.
19. Малик Я. Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919–1920) / Я. Й. Малик. – Львів : Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1996. – 267 с.
20. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси : монографія / О. В. Михайлюк. – Дніпропетровськ : Інновація, 2007. – 456 с.
21. Морозов А. Г. Відбудова сільського господарства / А. Г. Морозов // Історія українського селянства / ред. рада: В. М. Литвин, В. М. Гесць, В. М. Даниленко, Я. Д. Ісаєвич, С. В. Кульчицький та ін. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 2006. – 655 с. – С. 27–28.
22. Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, Ю. Ф. Мельник, В. А. Вергунов. – К. : ВЦ "Просвіта", 2007. – 532 с.
23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 17.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 20.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 36.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 61.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 114.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 124.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 159.
30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 269.
31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 300.